

Оксана НІКА, д-р філол. наук, проф.

ORCID ID: 0000-0001-6387-3835

e-mail: o.nika@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК І КОНЦЕПЦІЇ СУЧАСНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

[Рецензія на книжкове видання:

Гончаренко А. *Лексика, фраземіка та стійкі сполучення слів
у Києво-Печерському патерику*. Київ, 2025. 178 с.]

У сучасних геополітичних умовах розвитку української державності особливої ваги набуває всебічне вивчення різножанрових пам'яток України-Руси, адже саме вони дають змогу переконливо довести тяглість і самотність давньоукраїнської культурно-мовної спадщини. Комплексний аналіз цих джерел унеможливує імперські спроби привласнити або нівелювати давньокиївську традицію, оскільки розмаїття текстів і притаманні їм лінгвальні риси засвідчують її багатостолітній розвиток та внутрішню цілісність. Такий підхід не лише поглиблює розуміння історичної динаміки мови, а й зміцнює аргументаційну основу для протидії зовнішнім дискурсивним впливам, спрямованим на переосмислення чи підміну українського минулого.

Важливим і своєчасним у цьому контексті є монографічне дослідження Аліни Гончаренко "Лексика, фраземіка та стійкі сполучення слів у Києво-Печерському патерику" (Київ: Академперіодика, 2025. 178 с.). Працю присвячено окресленню специфіки однослівних і багатослівних номінативних одиниць видатної оригінальної пам'ятки давнього письменства першої половини XIII ст., що мала безпрецедентний вплив на українську середньовічну культуру й духовність.

Унікальність аналізованого джерела – за своєю структурою збірки агіографічних оповідей (новел), які написали різні автори та в неоднаковий час, – полягає в органічному поєднанні фрагментів житійної, літописної й гомілетичної прози, епістолярію, монастирського епосу. Така жанрова багатшаровість зумовила складну взаємодію генетично різномірних елементів у мовній тканині твору.

З'ясування співвідношення книжної та живомовної стихій у тексті Патерика є актуальним завданням історичної лінгвістики, адже безпосередньо пов'язане з розв'язанням проблем українського (й ширше – східнослов'янського) глотогенезу, а також із питанням формування давньокиївської (русько-української, південноруської) редакції церковнослов'янської мови.

Водночас створений в XI–XIII ст. твір дійшов до нас у кількох редакціях XV–XVII ст., що вимагає від дослідника високої наукової кваліфікації, глибокого розуміння порівняльно-історичного методу в мовознавстві та вміння здійснювати коректні історико-лексикологічні реконструкції. Усі ці чинники, які істотно впливають на багатство й своєрідність лексики та фраземіки Києво-Печерського патерика, послідовно враховано авторкою рецензованої книги.

У Передмові монографії викладено основні студії про лексику і фразеологію пам'яток української мови, про мову окремих частин Патерика чи зафіксованих у ньому окремих мовних явищ, схарактеризовано принципи опрацювання джерельного матеріалу та специфіку дослідження редакції церковнослов'янської мови під впливом мовної інтерференції.

Начасним є уточнення концепцій сучасного історичного мовознавства щодо термінологічних питань, відповідного розгляду Патерика як "пам'ятки давньоукраїнського письменства": "Києво-Печерський патерик – визначна пам'ятка давньоукраїнського письменства, збірка оповідей про початки Печерської лаври та її подвижників, що репрезентує перший оригінальний досвід твору патерикового жанру" (с. 8). У передмові акцентовано увагу на термінологічній заміні терміна "давноруська мова", аргументованому виборі назви мови/її редакції, що підтверджується отриманими результатами і проектує лінгвістичний аналіз тексту.

Дослідниця визначає термінологічну базу праці: "Писемно-літературну традицію української мови найдавнішого періоду називаємо давньоукраїнською, давноруськоукраїнською, киеворуською або київською XI–XIV ст. Щодо мови київських і галицько-волинських церковнослов'янських текстів використовуємо лінгвонім «русько-українська (південноруська) редакція церковнослов'янської мови»" (с. 8).

Перший, теоретичний, розділ "Києво-Печерський патерик у мовно-культурному просторі та літературному процесі України-Руси" є ґрунтовним дослідженням, у якому висвітлено важливе місце пам'ятки в історії української мови, літератури і культури. Простежено витоки патерикового жанру, його розвиток на слов'янському лінгвокультурному ґрунті, а також показано процеси жанрової інтеграції. А. Гончаренко демонструє еволюцію пам'ятки від окремих агіографічних оповідань до складного літературного твору, що відображає морально-духовні орієнтири тогочасного соціуму.

Важливе значення для розуміння історії тексту та його трансформацій під впливом різних історичних обставин має докладний аналіз редакцій Патерика, зокрема Другої Касіянівської редакції, яка впродовж кількох століть визначала канон тексту.

Особливої уваги заслуговує висвітлення подій середини XVIII ст. (с. 26–27), коли за наказом Петра I та під контролем Синоду пам'ятка зазнала втручання: під приводом усунення фрагментів, що нібито суперечили церковним догмам, із тексту було вилучено низку епізодів, висловів, окремих слів, які могли бути потрактовані як маркери київської традиції. Цей факт є промовистим свідченням виявлення місцевих рис у релігійному тексті.

У розділі також здійснено огляд інтертекстуальних нашарувань пам'ятки. Простежено механізми інтеграції запозичених – біблійних / засвоєних із перекладної літератури – фрагментів у власне патерикову оповідь, що дає змогу виявити особливості їхнього функціонування й застосування у межах києво-печерської традиції.

Описано текстологічні відмінності між редакціями твору. Узагальнюючи спостереження дослідників, які вивчали різні списки Патерика та зіставляли їх, авторка продемонструвала, що в найдавніших із нині відомих списків помітні численні місцеві мовні ознаки, наприклад, рівнорівневі (переважно фонетичні) зміни у словах *царство*, *гороху*, *терпи*, *собѣ*, *мыслью* тощо, які, отже, можуть бути притаманними протографу пам'ятки. Натомість матеріал Касіянівських редакцій демонструє послідовне "окниження" мови твору, спричинене другим південнослов'янським впливом (*одежда* зам. *одежа*, *основаніе* зам. *основа*, *пастырь* зам. *пастухъ*, *Владимерь* зам. *Володимерь* тощо).

Комплексне врахування історії тексту, редакційних нашарувань і жанрової специфіки уможливило виважений підхід до подальшого аналізу словника та фраземіки твору, уникнення анахронічних інтерпретацій, адже об'єктом опису є не первісний текст, який не дійшов до нашого часу, а пізній український список Другої Касіянівської редакції пам'ятки, створений у 1553–1554 рр. писцями Києво-Печерської лаври. Цей список Патерика аналізується за ґрунтовною публікацією Д. Абрамовича (1931).

Другий розділ монографії присвячено безпосередньому аналізу лексики Києво-Печерського патерика. Він є центральною частиною дослідження. Тут послідовно охарактеризовано репрезентативні тематичні групи слів, зокрема назви на позначення релігійних понять, етичних та духовних категорій, а також найменування, пов'язані з чернечим побутом і монастирською культурою. Крім цього, приділено увагу теонімній лексиці (с. 91–98) й антропонімам (с. 81–91), значна частина яких належала ченцям та іншому духівництву.

Акцент зроблено на генетичній характеристиці аналізованих одиниць і співвідношенні книжних та місцевих елементів, що дає змогу врахувати взаємодію церковнослов'янської традиції з живомовним впливом. У монографії дослідниця наводить приклади того, що у пам'ятці поруч із грецизмами, латинізмами, церковнослов'янськими функціонують імовірні новотвори київських книжників (*власеница*, *кладка*, *полатникъ*, *трапезница* тощо) і власне "південноруські" слова (*копытыца*, *вълна*, *лѣнокъ*, *печець*, *пригорьца*, *печера* тощо).

Перспективним є звернення авторки до огляду надслівних мовних одиниць у Києво-Печерському патерику, що розширює вивчення фраземіки і сталих словесних комплексів давнього письменства в сучасних історико-лінгвістичних студіях. А. Гончаренко слушно зауважує, що в тексті поруч із одиницями, які трактують за сучасним визначенням фраземи, як-то: *предать духъ*, *успѣти съ миром*, *от младых ноготь* тощо, також функціонують сполучення слів перехідного типу – між вільними словосполученнями і фразеологічно зв'язаними.

Серед них виокремлено усталені порівняння (*рыкаеть яко левъ*, *плачь, яко и по мертвѣмъ*), перифрази (*святое стадо*, *духовное брашно*, *аггельскыи образъ*) та ін.

Характеризовані одиниці описано за особливостями їхнього вираження як ад'єктивно-субстантивні сполуки (*рабѣ божій*, *въчный животъ*, *слово Господне*), дієслівно-іменні комплекси (*творити молитву*, *ражѣжечися гнѣвомъ*, *скончати живот*), парні найменування (*въѣра* и *упованіе*, *смирень* и *покоривъ*), прийменниково-субстантивні конструкції (*в лѣто*, *по времени*).

Водночас ознаки стійких словесних комплексів виявляють у тексті й рівноцінні реченню вислови, запозичені з перекладної літератури (*по вѣрѣ твоеи буди тобѣ*, *всякъ*, *възимаа ножѣ*, *и ножемъ*

умирають). У тексті домінують такі усталені поєднання, перейняті з християнських богословських текстів, проте зрідка фіксуються й літописні словесні формули (*битися полком, зачати рать, въ лѣто*).

У дослідженні Патерика А. Гончаренко демонструє мовну інтерференцію в лексичному і фразеологічному застосунку. Перспективи вивчення фонетики, орфографії й граматики пам'ятки сприятимуть доповненню й уточненню отриманих результатів, розбору особливостей редакції церковнослов'янської мови, впливу на неї давньоукраїнської писемної традиції. Створення Патерика та використання різних давніх джерел у ньому розширює вивчення цитат і текстових запозичень із перекладних та оригінальних текстів Русі.

До перспективних також належить детальне лінгвістичне порівняння різночасових рукописних версій пам'ятки, їх зіставлення з друкованими виданнями Патерика, наприклад, другої половини XVII ст., і відповідне з'ясування позамовних впливів на редагування мови.

Рецензована монографія про мовну організацію Києво-Печерського патерика матиме вагоме значення для подальших студій з історії української та церковнослов'янської мов (зокрема історичної лексикології, фразеології, а також для екстраполяції отриманих результатів у діяхронній та синхронній лексикографії), лінгвотекстології, історії літературної мови, історії мовознавства, а також зацікавить медієвістів і всіх, хто розглядає проблеми мовної спадщини України-Русі.

Отримано / Received: 01.12.25

Прорецензовано / Revised: 15.12.25

Схвалено до друку / Accepted: 17.12.25

Опубліковано / Published: 07.05.26

Oksana NIKA, DSc (Philol.), Prof.

ORCID ID: 0000-0001-6387-3835

e-mail: o.nika@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE KYIV-PECHERSK PATERICON AND THE CONCEPTS OF CONTEMPORARY HISTORICAL LINGUISTIC STUDIES

[Review of the book:

Honcharenko, A. *Vocabulary, Phraseology and Set Expressions in the Kyiv-Pechersk Patericon*. Kyiv, 2025. 178 p.]

Професор Оксана Ніка є головним редактором журналу "Мовні і концептуальні картини світу", тому не брала участі в рецензуванні та ухваленні рішення щодо публікації цієї статті.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, розборі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

Professor Oksana Nika is the Editor-in-Chief of the journal "Linguistic and Conceptual Worldviews", therefore did not take part in the peer-review process or in the decision to publish of this article.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.